

Kulturni konteksti nastanka fašiz(a)ma

Predavač: Dr Olga Manojlović Pintar

Nebojša Milikić:

Samo da se smesti još par učesnika pa ćemo da krenemo. Dobio sam zamerku da su izlaganja svih možda malo duža nego što ljudi imaju vremena ili strpljenja, i ja molim sve da pokušaju da se prilagode ovom formatu diskusije u tom smislu, ali sa druge strane, zaista ne mogu da se setim kada smo ovakvu diskusiju imali u ovdašnjoj javnosti, sa sve teškoćom po pitanju terminologije, prioriteta i fokusa. Tako da možda nije loše da malo vidimo i kako po tim pitanjima stoje stvari. O kulturnim kontekstima razvoja fašizama ili fašizma, govoriće nam doktorka Olga Manojlović Pintar iz Instituta za savremenu istoriju. Izvoli Olga.

Olga Manojlović Pintar:

Hvala. Kada smo se dogovarali oko toga šta bi ja danas trebalo da govorim, i uopšte kada mi je Nebojša predstavio način na koji su on i Rena zamislili ovu tribinu, moram da priznam da sam ovo ipak doživela kao jedan način ponovnog konstituisanja marksističkog sistema vrednosti u javnom polju koji je, sa postmodernom poslednjih decenija, u velikoj meri dekonstruisan. Tako da se i ova neka, da kažem, tradicionalna i za marksizam karakteristična podela na polja ljudske delatnosti koja podrazumeva tu distinkciju između političkog, ekonomskog, kulturnog, ideološkog, i koja se tokom poslednjih decenija nekako izgubila, a koju je Frederik Džejmison nazvao *kolonizacijom kulture*, čini mi se da se možda i ovim skupom na neki način sada rekonstituiše. Moje razumevanje kulture, možda samo na početku da kažem, je svakako, s obzirom na činjenicu da sam i ja formirana kao misleća osoba kao i svi mi u periodu postmoderne, mnogo šire u tom smislu, i možda ću u nekim delovima čak zaći u neke druge aspekte – ideloške i sociološke – zato što kulturu doživljam kao jedan splet estetskih i etičkih normi koje zapravo određuju način funkcionisanja društva. I koji je u nekoj meri uticao i na savremeni marksizam i na njegova viđenja kulture ne samo kao nadogradnje, nego veoma aktivnog konstitutivnog elementa izgradnje društva.

Ono što zapravo karakteriše savremene političke pokrete, moderne političke pokrete XX veka, i u tom pogledu fašizam o kome mi ovde danas govorimo, je zapravo činjenica da XX vek i moderna od vremena preloma XIX u XX vek nastaje u periodu konstituisanja nacionalnih država, i u periodu jačanja ideje i formiranja svesti o jednom novom vidu ljudske zajednice koja u sebi nosi i pokreće snagu, jačinu, predstavu nekog novog načina konstituisanja ili jednog novog poimanja zajedništva. I u tom smislu, moderna i umetnički pokreti koji se konstituišu na prelazu između XIX i naročito početkom XX veka, u sebi sadrže, sa jedne strane, to novo artikulisanje ideje nacionalizma i sa druge strane potpuno artikulisanje ideja socijalizma i komunizma kao dve vodeće, da kažem, ideje i avangardne ideje toga perioda. Stoga je veoma interesantno pratiti na koji način je tokom pedesetih i šezdesetih godina svako tumačenje avangarde i svako tumačenje modernih umetničkih pokreta

zasnivano pre svega na analizi njihovih normativnih i formalnih karakteristika, koje su a priori podrazumevale da kulturni kontekst, da umetnički avangardni pokreti u sebi zapravo sadrže ideju političkog progresa. Međutim, ukoliko naše istraživanje pokušamo da fokusiramo na pitanje italijanskog futurizma sa početka XX veka, postaje veoma jasno da zapravo taj kulturni kontekst i da taj umetnički milje, u sebi, veoma jasno se odražava, da on nije predstavljao jednu, da kažem, potpuno odvojenu društvenu kategoriju koja nije korespondirala sa javnošću i koja je predstavljala jedino njenu avangardu, već naprotiv - da je predstavljala veoma važan konstitutivni element izgradnje nacionalnih država i društava i da je predstavljala veoma bitan element izgradnje fašizma kao ideologije. I u tom smislu ta formalna izjednačenost, na primer futurizma u Rusiji pred početak revolucije i italijanskog futurizma koji se u javnom prostoru formalno oglašava od recimo 1909. godine kada Marinetti izdaje taj manifest fašizma, zapravo je samo u formalnom smislu evidentna kroz tu predstavu tela u pokretu, snažne potrebe društva u kretanju ka nekim novim idealima, ali u suštinskom smislu ona je potpuna, razlika između ovih pokreta je potpuna i ona vrlo jasno odražava ideološke sukobljenosti, sa jedne strane nacionalne ideologije koja kulminira u fašizmu tokom dvadesetih, i tridesetih u nacizmu, i sa druge strane ideje socijalizma koja se konstituiše u Sovjetskom Savezu posle Oktobarske revolucije. U tom smislu mi se čini da, ako govorimo na nivou simbola, mi kulturu i umetnost koja je pružila neki osnov za konstituisanje fašizma na samom početku XX veka, najčešće sagledavamo kroz taj negativan Hitlerov odnos prema avangardi, njegov negativan odnos prema umetničkim pokretima i tako dalje, a priori dajući pozitivne kontekste pokretima poput futurizma i tako dalje a zapravo se veoma jasno radi o mogućnosti iznalaženja mnogo jačih sličnosti između umetnosti koju konstituiše i koju gradi nemački nacionalsocijalizam, oličene u vizuelnim simbolima Leni Rifenshtal, i onoga što se izražava u futurističkoj skulpturi i slikarstvu Bočonija, Marinetija, i tako dalje. Zapravo, ta predstava snažnog i jakog tela koje treba da simboliše jedinstvo zajednice, ono je što je dalo simboličnu identifikaciju italijanskom fašizmu, nemačkom nacionalsocijalizmu, i kasnije svim onim fašističkim pokretima koji su stasavali, ovde je već pomenuto, u čitavom nizu evropskih država i društava tokom dvadesetih i tridesetih godina. Još jednom ću citirati Frederika Džejmisona koji kaže: *Always historicize! (oštećenja na audio zapisu 2.41.21...)* da je to nešto što se izgubilo sa postmodernom i taj istorijski kontekst razumevanja fašizma i nacionalsocijalizma, da se nekako izgubio sa postmodernom, da je multiperspektivnost, postojanje više različitih uglova posmatranja problema, dovela do pojave legitimne tvrdnje da postoji više istina, da postoje različite istine i različita viđenja istorijskih istina i istorijskih dešavanja. Upravo je novo vrednovanje i savremeno vrednovanje nacionalsocijalizma, i u prvom redu njegovog antisemitizma, ove postulate postmoderne stavilo pod znak pitanja. I nemogućnost traganja za različitim istinama po pitanju holokausta u Drugom svetskom ratu, zapravo je stavila konačnu tačku na mogućnost relativizovanja istine i na mogućnost vrednovanja tog, da kažem, rašomonskog pogleda u prošlost. Mi, naravno,

možemo da govorimo o različitim preduslovima nastanka kulturnih uslova unutar kojih se stvarao, nastajao nacizam u Hitlerovoj Nemačkoj, u Musolinijevoj Italiji, na koji način je izgrađivan fašizam u Srbiji u vreme Milana Nedića i koji su njegovi koreni u periodu Kraljevine Jugoslavije. Na koji način je kroz to, da kažem, međunacionalno sukobljavanje konstituisana ideologija desnih stranaka i na koji način je ideologija nacionalizma, jugoslovenskog i kasnije srpskog sa raspadom Jugoslavije, zapravo kreirala okvir unutar koga je fašizam dobio neke svoje specifičnosti na ovim našim prostorima. Zato mi se čini da je ovde potrebno još jednom naglasiti nešto što predstavlja ključna mesta formiranja fašizma i u različitim društvima, i u različitim istorijskim periodima. Umberto Eko je to predstavio u ovom čuvenom tekstu *Večni fašizam*, ali je vrlo važno naglasiti da, bez obzira na razlike u načinu ispoljavanja, na razlike u načinima manifestovanja ideologija radikalne desnice, sve one sadrže neke osnove koje mogu biti prisutne i koje mogu biti odsutne iz određenih nacionalnih i fašističkih ideologija, ali koje pod određenim političkim i istorijskim uslovima svakako predstavljaju to seme oko koga se i taj zamajaca, oko koga se ta fašistička ideologija razvija. Mi zato upravo ovim seminarom pokušavamo da odgovorimo koji su to ekonomski, koji su to politički preduslovi koji nisu nužno vezani za početak XX veka, već ih je vrlo jasno moguće prepoznati i na početku XXI. Za Umberta Eka, to su kult tradicije, odbacivanje modernizma, iracionalizam, neslaganje kao izdaja, strah od razlike, individualna ili socijalna frustracija, opsesija zaverama, osećaj poniženja zbog moći neprijatelja, osećaj da je život permanentno ratovanje, prezir prema slabijem, i najzad, kult heroizma i herojska smrt, mačizam, selektivni kvalitativni populizam, i naravno, novogovor. Kada razmišljamo o tome šta je fašizam danas i ovde, da li ga danas ima ili ga nema, mislim da možda upravo ovi delovi koji se tiču kulta heroizma i herojske smrti, i sa druge strane to snažno pozicioniranje žrtve kao konstitutivnog elementa kreiranja srpskog društva posle raspada Jugoslavije i u vreme njenog raspada, predstavlja nešto što je nužno analizirati kako bi se razumeli savremeni politički, kulturni i istorijski okviri unutar kojih se političke realnosti ovde razvijaju. U tom smislu ja bih, pošto već govorimo o ovom polju javnog delovanja, skrenula posebno pažnju na način etabliranja, funkcionisanja i manipulisanja predstavom žrtve Prvog svetskog rata, koja već negde od kraja šezdesetih godina dobija svoje mesto u javnom prostoru ovde u Srbiji. Ja ne kažem da je ona naravno odigrala svoje mesto u definisanju krajnje desnice danas, ali je svakako način njene prezentacije kroz podizanje spomenika, kroz njihovo pozicioniranje u književnosti, kroz određene umetničke projekte i pozorišne predstave, stvarao jednu atmosferu unutar koje je ideja naciona kao žrtve unutar višenacionalne zajednice postala preduslov njenog raspada, u, da kažem, kulturnom polju, osnov te razgradnje ideje jugoslovenskog zajedništva i na koji je način kasnije uvođenje žrtve Drugog svetskog rata bilo ključno za nemogućnost dijaloga, nemogućnost prevazilaženja nastalih političkih problema. Moj utisak je da vreme raspada Jugoslavije naravno ne korespondira sa njenim ekonomskim raspadom, mada ekonomisti vrlo lako mogu da dokažu i da je ona bila ekonomski uslovljena i

da ona ekonomski nije bila uslovljena. Ali ono što je karakterisalo proces raspada Jugoslavije tokom osamdesetih koji je kulminiralo ratovima devedesetih, upravo je bila ta utilitarizacija kulturnog prostora u kreiranju jednog jezika i govora netolerancije i nemogućnosti iznalaženja jedne nove zajedničke sredine. Zato mi se čini da je upravo analizirati najpre marginalnu, a zatim i oficijelnu i prisutnu umetničku produkciju toga perioda nešto što nam u velikoj meri omogućava razumevanje onoga što se danas dešava na tom desnom političkom spektru, i što se u velikoj meri danas uprostorava, da kažem, kroz takve društvene i socijalne grupe kao što su navijači, kao što su različite verske organizacije, i najzad političke stranke koje vrlo jasno preuzimaju tu terminologiju. Tako da mislim da koristiti pojam fašizam danas jeste problematično kao što ste Vi rekli, i da ne treba bagatelizovati taj pojam, ali mislim da u nekim slučajevima mi ga isuviše često izbegavamo, čak i u slučajevima kada imamo ono što bi po ovim, da kažem, Ekovim parametrima, veoma lako bilo prepoznati kao fašizam i upravo zbog toga veoma ozbiljno trebalo shvatiti, da to nekako mi ovde ne uspevamo da uradimo. Ja sam ovde u petnaest minuta navela samo osnovne teze o kojima, nadam se, možemo sada da dalje razgovaramo.

Nebojša Milikić:

Hvala. Imamo li pitanja? Izvoli Gorane.

Goran Despotović:

Hvala Olga na ovom uvodu u celu jednu komplikovanu priču koju do dana današnjeg niko nije razmrsio, bar u nekakvom javnom mnjenju i javnom prostoru. Tokom tih osamdesetih dogodile su se te neke izuzetno značajne i izuzetno zanimljive karakteristične pojave u polju javne svesti i u polju umetničkog izražavanja, koje su iza sebe imale nekakvu trajnu... predstavljale su kod jednog pokreta, jednog podizanja nivoa napetosti i mržnje. Mene zanima koje je tvoje objašnjenje cele ove dinamike: zašto baš kroz umetnost i zašto baš u tom smeru?

Olga Manojlović Pintar:

Objašnjenja naravno mogu biti različita. Mogu da pođu od te neke, da kažem, imanentne potrebe ljudskog duha da se potisnute istorijske epizode posle izvesnog vremenskog perioda ponovo vrate u javni diskurs, ali i s obzirom na izmenjenu političku realnost da se problematizuju na sasvim drugačiji način ali ono što sam ja htela da kažem o osamdesetim je da su one predstavile lažnu sliku naše prošlosti, u kojoj su kao tabuizirane predstavljene neke teme koje u javnosti zapravo nikada tabui nisu ni bile. I da je zapravo na toj slici zabrana, na toj slici izvrnutih i potisnutih istina, građena politička kultura netolerancije i netrpeljivosti koja je zapravo ključno potkopavala ideju mogućnosti funkcionisanja višenacionalne zajednice kao što je bila Jugoslavija. I sve ono što je nju činilo posebnom u evropskim okvirima toga perioda, stvari koje su se sagledavale u njenoj ekonomskoj sferi - kao što je bila ideja samoupravljanja i ideja samoupravljača, što je bila njena karakteristika u spoljno političkoj sferi, a to je ideja nesvrstavanja, što je bila karakteristika njene unutrašnje političke i nacionalne homogenizacije, ta ideja, da kažem, bratstva i jedinstva na kojoj je ona počivala, zapravo je najlakše i

najjednostvanije problematizovano upravo kroz vraćanje u javni diskurs, odnosno insistiranje u javnom diskursu na tom simbolu žrtve, ratne žrtve koja je u ratu pala. Jer, socijalistički narativ je u sebi sadržao tu potrebu heroizacije učesnika rata, i u sebi je sadržao taj svesni otklon od žrtve i svesni fokus na heroja. A ono što jeste bilo problematično, i što je kasnije iskorišćeno tokom osamdeseth, je to stalno pominjanje žrtve kroz brojeve koji nisu bili realni. I to je postalo osnov, da kažem, kasnije političke manipulacije koja se ovde dogodila tokom osamdesetih godina.

Goran Despotović:

Ja se za razliku od ovih, većinom mladih ljudi koji su ovde, sećam tog perioda, i to je jedan problem koji pokušavam da rešim još od tada. Sećam se te mitomanije, i sećam se tih 200 000 navodno ubijenih srpskih domaćina, ili 300 ili 500 ili 800 000 Hrvata na Bleiburgu, ili te teze da je bratstvo i jedinstvo bilo podvala, a da iza toga stoji jedna zavera koju neprijateljski narodi, Hrvati i Slovenci, od vajkada kuju protiv naivnog srpskog naroda – i u skladu sa tim da je Tito bio mason, ali istovremeno i agent Vatikana i Kominterne. U stvari, to je bilo kreiranje jedne paranoične svesti, u kojoj sve što vidiš pred sobom, sve što ti je razumno i sve što ti je svakodnevno jednostavno nije istina. Sve zahteva nekakvo pretumačenje i nekakvo maligno objašnjenje u smislu da je to nečija zavera protiv nas. A moj problem sa tim jeste da shvatim tu energiju, da bi čovek nametnuo sebi jednu takvu naopaku predstavu o svojoj okolini – naopaku i punu antagonizma, punu mržnje, punu naboja. Potrebno je zaista da taj naboj odnekud izvire. Kako je uopšte moglo da dođe to takvog jednog paradoksa - da neko ne veruje svojim očima, nego veruje kojekakvim glupostima i kojekakvim propagandama? A još je veći problem koji pokušavam da rešim, kako je moguće da je taj narod istrajavao u tom verovanju evo već nekih dvadeset i kusur godina bez ikakve promene i bez popuštanja.

Olga Manojlović Pintar:

Ja mislim da ljudi vrlo često ne veruju svojim očima i sopstvenom iskustvu i ne veruju svojim sećanjima. Ja sam evo baš razgovarala sa koleginicama prošle nedelje o tome na koji način je Boris Buden u tom svom čuvenom eseju *U cipelama komunizma*, zapravo predstavio taj paradoks kroz jednu priču o tome - mislim ovde se nismo dotakli problematike institucija kulture, ali evo sada ih uvodim u priču. Na koji način u Varšavi, gde postoji jedan od čitavog niza muzeja komunizma koji postoje u Istočnoj Evropi... posetilac ulazi i ispred sebe vidi staklenu vitrinu u kojoj se nalaze dve leve cipele, i objašnjenje da su te cipele dodeljivane najboljem radniku te i te fabrike svakog Prvog maja. Naš a priori stav je da je to, znači, bilo jedno potpuno bezperspektivno društvo koje se, eto, i na nivou simbola označavalo na taj način što je davalo dve leve cipele svojim najboljim radnicima. A zapravo, Boris Buden u tom svom tekstu vrlo jasno pokazuje: naravno da niko nije mogao da hoda u dve leve cipele, niti je tako nešto postojalo. Ali, ukoliko vam se na tako trivijalan način predstavi čitav jedan politički projekat i čitav jedan ideološki okvir, vi onda prestajete da verujete sopstvenom iskustvu, i počinjete da verujete u tuđu interpretaciju svega toga. A takav simbol i njegova fetišizacija upravo je i

proizvedena, da bi se ne zadržala ta distinkcija u prošlosti na vas kao deo jednog neproduktivnog političkog sistema, nego da bi se ona zadržala i u sadašnjosti, gde vi i dalje ostajete u tim levim cipelama, dve leve cipele.

Vesna Aleksić:

Malo pre ste se zapitali kako je moguće da je do toga na tako dramatičan način došlo tokom osamdesetih godina, i ja ne bih da pružim objašnjenje, nego mi se prosto čini da bi trebalo pomenuti i tu činjenicu da je u socijalističkoj Jugoslaviji, zapravo u mnogo većem periodu - dešavalo se to i u vreme kraljevine Jugoslavije, po cenu uspostavljanja jedne nove zajednice koja će se zasnivati na bratstvu i jedinstvu sistematski potiskivana nekakva analiza istorijskih događaja vezanih za Prvi svetski rat, za ulogu pojedinih naroda i tako dalje. Dakle, te se teme nisu kritički otvarale na vreme. Mi nemamo u suštini, u periodu socijalističke Jugoslavije, kritičke zbornike radova, to i ti znaš Olga, koji bi se na jedan pravi istraživački način pozabavili temama koje su poslužile manipulisanju osamdesetih godina. Tako da je zapravo ono što se desilo osamdesetih godina bila prirodna posledica tog konstantnog bacanja pod tepih jedne zdrave analize događaja iz prošlosti srpskog, hrvatskog, slovenačkog, makedonskog naroda itd. Dakle, manipulacija istorijskim činjenicama tokom osamdesetih godina je bila prirodna posledica jednog nedostatka ozbiljnih i pravih istraživanja, koji ne bi bili ideologizovani i ne bi bila nacionalno obojeni, i u nekom drugom smislu dirigovani od strane države. To se meni čini kao ozbiljan problem koji je doprineo da osamdesete godine onako eskaliraju.

Goran Despotović:

Ja imam samo jedan mali problem sa tim objašnjenjem. Čovek bi onda očekivao, s obzirom da nismo imali kritičke rasprave, da nismo na kritički način otvarali neke teme, da se, onda danas, kako se to kaže, kao suprotnost tome otvore neka politička pitanja. Međutim, ispostavilo se da je taj nivo kritičke svesti upravo drastično opao, da je čak i ono što je rađeno u vreme komunizma na planu istorije na primer, na profesionalnom nivou kud i kamo bolje od onoga što je nastalo posle toga.

Dr Vesna Aleksić:

To je tačno.

Nepoznati učesnik seminara:

Mi smo dobili demokratiju ali nismo dobili autonomiju, ne znamo šta da radimo sa tim... Šta da radimo sa demokratijom? A današnji ovaj postmodernizam - ne znaju. A najmlađi među nama, od tih današnjih postmodernista, njihovi očevi pa ni dedovi već, ni oni nisu mogli da izađu izvan samoupravnog socijalizma, sa jedne strane, i politike nestvrstanih zemalja koja se čak i dan-danas kroz velika vrata, što je potpuno suludo, ne postoje nesvrstane zemlje, ali to je sasvim druga priča. I razlog za toga je upravo - za vreme tog socijalizma nije se razvijalo slobodno mišljenje. Ono je bilo relativno slobodno (*oštećenja na audio zapisu 2.54.00 ---*), što bi reklo (*oštećenja na audio zapisu ---*) to je sa revolucijom, ali ništa izvan nje.

Olga Manojlović Pintar:

Moram samo malo da se ne složim sa Vašom konstatacijom zato što, ja mislim

da je kultura dijaloga u tom periodu samoupravnog socijalizma ipak postojala. Ovo što ste, rekli za, na primer spoljnopolitičku orijentaciju i postojanje pokreta nesvrstanosti, pošto sada i govorimo o ovim kulturnim kontekstima, ja bih Vas samo zamolila da odete u Muzej afričke umetnosti gore na Dedinju, i da uzmete i pogledate način na koji je ta institucija otvorena negde početkom sedamdesetih godina, vi shvatate koliko je za ovdašnje građane postojanje tog pokreta izraženo kroz funkcionisanje tog muzeja, predstavljalo jednu promenu paradigme, jer su građani Jugoslavije, bilo ovi sa južne strane Dunava ili sa severne, vekovima sebe doživljavali kao krajišnike, graničare, vojnike dvaju carstava u konstantnom ratovanju na granici. Formiranje socijalističke Jugoslavije i artikulisane ideje nesvrstavanja, građanima ovih prostora po prvi put u istoriji dalo je identitet činioca svetskog mira. To je ono što je predstavljalo, da kažem, taj novitet u samopercepciji ljudi sa ovih prostora, koji su sebe doživeli kao taj jezičak na vagi koji je u periodu Hladnog rata omogućavao stabilnost te vage. I mislim da način na koji je taj muzej postojao, način na koji on danas favorizira na margini našeg društva, veoma jasno pokazuje koliko su neki a priori doneti stavovi i zaključci potpuno neodrživi, i koliko njihovo i dalje održavanje zapravo vodi ovom sadašnjem ideološkom vakuumu u kome mi živimo, i činjenici da vi danas u Beogradu koji, evo opet ću se vratiti na te muzeje, ima preko nekih 40 muzeja - od kojih ključne institucije ne rade, koje nisu otvorene - vi znači nemate ideju koju vi treba vizuelno da predstavite i ideju kroz koju ćete vi predstaviti prošlost. Vi nemate taj neki kulturni okvir koji, zapravo, predstavlja neki javni iskaz sadašnje političke elite. I samo ću se još jednom kratko vratiti na Muzej afričke umetnosti. To je muzej koji je otvoren pre, na primer, Muzeja afričke umetnosti u, ne znam, Vašingtonu, ili Njujorku, koji je vidno suprotan muzejima koji su izlagali etnografske predmete ili umetničke artefakte Afrike, Azije i Okeanije u Parizu, upravo zbog toga što je svaki predmet koji je tu prisutan dat i dobijen uz odobrenje vlade zemlje iz koje je taj predmet iznet. On, dakle, nije tu da svedoči o moći i da konstituiše snagu i primat te jugoslovenske zajednice u odnosu na ostale države i društva koje su činile taj pokret nesvrstanih, nego naprotiv, da se predstavi kao jedan širi okvir konstituisanja upravo tih ideja slobode, jednakosti, bratstva na kojima počiva humanizam moderne.

Nepoznati učesnik seminara:

Nesumnjivo je da su nesvrstane zemlje bile zabavne, da smo se osećali mi bolje, Afrikanci bolje, Induci bolje, i tako dalje, bila je to jedna duga zabava, ništa loše sa tim. Tu žurku je sve vreme plaćao Vašington. A sad, zašto je plaćao da ne ulazimo sad u to.

Nebojša Milikić:

Zavera, zavera ...

Nepoznati učesnik seminara:

Ne ne, nije zavera. Zato što je to bilo kontrolisanje tog kruga ljudi na indirektan način. Vašington nema teritorijalne pretenzije, ima pretenzije da izbombarduje, ali nema teritorijalnih. Ima ekonomskih, da bi zadržao to, osim toga, odakle Jugoslaviji toliki novac za toliko veliku vojsku, ko je to plaćao?

Odakle Jugoslaviji ugovor sa Grčkom i sa Turskom, to nisu nikakve zavere – mislim, to je meni smešno. Nisu zavere, ovo su fakti. Ko je plaćao sve to? Kojim kreditima? Mnogim od njih bespovratnim. Zašto kada je poslednji samit bio u Havani, Tito ide da pokuša da ga otme od Kastru? Nije mu uspelo, al' dobro.

Dragomir Olujić:

Tu postoji druga i realnija stvar. Vi kad kažete da smo dobijali kredite i da smo ih dobijali čak i besplatno, hoćete reći da mi sa tim ništa nismo uradili. Stepenn iskorišćenosti svih tih kredita, bez obzira koliki su, je bio među najvećim na svetu, samo su Švedska i Japan bile na tom nivou. Dakle, sa tim smo nešto učinili.

Učesnik seminara 2 – (glas bez mikrofona):

(nedovoljno jasan audio zapis ---) nije to bitno, uradili smo tenkove, uradili smo sve, živeli smo od toga, govorimo o načinu na koji smo imali neku kulturnu ideju sveta, koja na kraju krajeva nije bila naša...

Dragomir Olujić:

Oprosti, kulturna scena Jugoslavije je po svim segmentima, vertikalno i horizontalno, bila potpuno komplementarna svetskoj sceni. Mi to možemo da nazovemo i kontrolom iz Vašingtona i kontrolom iz Moskve, odakle god bilo, nije bitno. Ali to je naprosto činjenica. Drugo, ovdašnje vlasti su, pogotovo od 2000. godine na ovamo, dobili su mnogo više novca, i šta su uradili?

Nepoznati učesnik seminara:

Mogu li ja samo na trenutak, molim vas. Po meni je došlo vrijeme za određenu intervenciju što se tiče moderacije. Ovdje ima nekoliko moćnijih osoba koje zauzimaju sav prostor, i koji pričaju kad god hoće. Tako da ako neko može samo da prati javljanje ruku, da ipak malo otvorimo prostor i za ostale. Moje konkretno pitanje bi bilo za vas, što se tiče kulturnog konteksta nastanka fašizma, neke stvari su očigledne što se tiče relativizacije fašizma u Srbiji i kolaboracije sa fašizmom iz Drugog svjetskog rata, posebno povezanim sa obilježavanjem Starog Sajmišta kao mjesta stradanja. Zanima me Vaše mišljenje što se tiče gledišta unutar kulturnog konteksta na fašizme iz devedesetih godina. Dakle, konkretno, što se dešavalo u Srbiji, pošto imamo jel'te i logore u Srbiji koje je teško obilježiti, kao samo jedan od šireg polja dešavanja. Kako Vi vidite šta se dešava u kulturnom kontekstu gledišta na ta dešavanja, pošto se to može gledati kao zatvaranje priče, ali se takođe može gledati i kao otvaranje neke nove priče?

Olga Manojlović Pintar:

Pa meni se čini da u kulturnom kontekstu devedesete nisu problematizovane, da nisu debatovane na način na koji one jedino mogu biti debatovane, a to je kroz proces suočavanja sa našom prošlošću i suočavanja sa našom odgovornošću za sve što se u devedesetim dogodilo. Osim nekoliko respektabilnih umetnika, gde bih sada pomenula pre svega Milicu Tomić, ne vidim da je u sferi umetnosti, da je u radu kulturnih institucija, pruženo dovoljno prostora za analizu svega onoga što je se dogodilo na ovim prostorima, što se dogodilo u Bosni, što se dogodilo u Hrvatskoj, na Kosovu i tako dalje. Mislim da je u tom smislu potrebna mnogo snažnija lična,

individualna provokacija, jer država očigledno ne pruža niti otvara prostor za neke značajnije kulturne projekte, niti omogućava čak i postojećim kulturnim institucijama da razviju na pravi način provokativne ili dijaloške projekte koji bi tretirali devedesete u tom kontekstu. Čini mi se, osim nekoliko institucija poput Rex-a, da je gotovo zatomljen ceo ovaj problem. Analiza ovog svega o čemu mi govorimo, potvrđuje da će mogućnosti artikulisanja krajnje desnih ideologija u javnom prostoru i veoma jasnog pozicioniranja nekog savremenog fašizma ovde, svakako biti mnogo veće ako se taj proces stvarnog suočavanja sa onim što se dogodilo devedesetih, i povezivanja svega toga sa onim što se dogodilo tokom Drugog svetskog rata, ovde na pravi način ne dogodi. U tom smislu, ja mogu da govorim o historiografskoj produkciji kao vrlo bitnom elementu toga, možemo da govorimo o javnom prostoru, arhitektonskom prostoru, o svemu tome što je dalo, da kažem, kulise, i što je dalo scenario za sve to što se dogodilo devedesetih, a što nije kritički dovoljno sagledano.

Nebojša Milikić

Drugim rečima, otkud deklasirani malograđanin sredinom osamdesetih u Srbiji? Dobro, sad zaista, počecemo malo više da obraćamo pažnju na moguće zainteresovane govornike koji se nisu do sada javljali, pa izvolite.

Nepoznati učesnik seminara (Srđan?):

Pa ja bih se samo referirao na ono što je profesorka Aleksić rekla, pošto se bavim istorijom socijalističke Jugoslavije. Mislim da nije sasvim tačno da je osamdesetih izbilo na površinu ono što je bilo gurano pod tepih pre toga. Recimo, kada je u pitanju istorija Prvog svetskog rata, to nije tačno, najbolje knjige su nastale, odnosno historiografska dela, upravo u vreme socijalističke Jugoslavije. Čak i mitologizacija Prvog svetskog rata nastaje krajem šezdesetih, recimo kroz *Vreme smrti* Dobrice Ćosića. Čini mi se da je prosto u jednom ekstremnijem obliku to devedesetih navođeno kao argument, recimo da su žrtve srpskog naroda u Drugom svetskom ratu gurane pod tepih, da je Jasenovac skrivan, što je bio vrlo čest argument devedesetih godina, što opet nije tačno. Jasenovac je mitologizovan u vreme socijalističke Jugoslavije.

Vesna Aleksić:

Moja ideja nije bila, da se razumemo, da želim da kažem da je cela priča vezana za Prvi svetski rat bila bacana pod tepih. Hoću da kažem da se prosto, nije bilo... objavljujane su knjige... ali evo vam primer. Sad vam govorim kao neko ko je, recimo, išao u srednju školu, to i Olga zna, tokom osamdesetih godina. Udžbenici istorije – znači to je klasičan primer - ja sam imala eto tu mogućnost da deo školovanja bude u Makedoniji, a deo od nekog tamo sedmog-osmog razreda osnovne škole budu u Beogradu - su se ozbiljno razlikovali.. Razumete šta hoću da vam kažem: jedna je stvar što su ozbiljni naučni zbornici objavljuvani, a druga je stvar kako je to na nekom institucionalnom nivou bilo zloupotrebljavano da bi se pojedine političke ideje provlačile kroz obrazovni sistem pre svega. Za mene lično, ja to prosto govorim sada ne samo kao istoričar, nego i iz nekog svog ličnog iskustva, ja se sećam da su mnoge stvari bile ogromno iznenađenje, prosto zato što se nisu učile u školi. A onda je došlo do te užasne manipulacije. Pošto sam ja istoriju upisala osamdeset i osme godine i izgledalo je kao da se srpska nacionalna

istorija nikada pre osamdeset osme nije izučavala. Ne u osnovnim školama, ne u srednjim školama, nego na fakultetu.

Olga Manojlović Pintar:

Da, to je tako predstavljeno kao zapravo rupa na saksiji, a naravno da je to bilo sastavni deo nastavnog plana i programa.

Vesna Aleksić:

Sastavni deo nastavnog plana i programa, samo što je u pojedinim republikama, naravno, svaki od tih svojih, svaki od naroda je insistirao na svom delu priče. Ali nije, ne, ne, ne, ne bih volela da me pogrešno razumete. Nije mi bila ideja da kažem da se o tome nije razgovaralo i da nije bilo ozbiljne produkcije, pogotovu kada je Prvi svetski rat u pitanju. Manipulacije je bilo, to svakako.

Nebojša Milikić

Ja ću sada ponovo dati reč Eti. I zamoliću je da nam kaže nešto o svom iskustvu koje je prethodilo svemu onome što je počelo četrdeset prve godine. Dakle, kako je bilo prisustvovati, svedočiti i biti izložen rastu fašističkih ili fašistoidnih tendencija u jednoj građanskoj sredini bivše Jugoslavije pred Drugi svetski rat.

Eta Najfeld:

Neprijatno mi je što ponovno govorim ali ja potičem iz jedne vrlo srećne sredine - Slavenskog Broda, gde nam je preko puta Bosanski Brod bio, i uvek nas je bilo Muslimana, pravoslavaca, katolika, Jevreja, i mi smo svi živeli, moram da kažem, u jednom vrlo lepom odnosu. Ja do dolaska u Zagreb nisam znala ni ko je Musliman, ni ko je Srbin ni ko je - uopšte nisam znala, niti sam se interesovala. Bila sam pod velikim pritiskom kad sam došla u Zagreb, jer je studiranje u ono vreme bilo jako skupo i moji roditelji su nastojali da ja što pre završim. Ja se nisam bavila politikom, nego tek kada je počeo građanski rat u Španiji, onda sam otvorila oči i videla da se nešto krupno zbiva. Hranila sam se u jevrejskoj menzi u kojoj je bilo dosta poljskih Jevreja koji su morali da dođu, a Jugoslavija ih je bila prihvatila. Nisu mogli da studiraju u Poljskoj, jer je bio određen numerus clausus. Šta to znači? Bio je dozvoljen samo određeni procenat Jevrejima da studiraju u Poljskoj, pa oni nisu mogli studirati, pa su došli u Jugoslaviju, Jugoslavija ih je primila. Kad su kolege počele da odlaze u Španiju u građanski rat da reše svoje jevrejsko pitanje, misleći da će to rešiti, onda sam ja počela da shvatam da se oko mene zbiva nešto i na fakultetu. Na fakultetu se dešavalo sledeće: počele su da se formiraju grupe, pravoslavni kolege, dakle Srbi, su se okupljali oko Jugoslavenske akademske čitaonice. Hrvati delimično oko HSS-a, to je Mačekovska stranka bila. Bilo je dosta komunista, i, ono što ja nisam slutila, nisam znala, je da postoji jedna organizacija koja se nije deklarirala javno, to su bile ustaše. Ja sam tek saznala da su to oni onda kad smo mi 1939. ili 1940. imali jedan protestni skup: išli smo prema rektoratu koji je na Kazališnom trgu u Zagrebu, da protestujemo protiv situacije u Nemačkoj. Međutim, na tom protestnom skupu, počeli smo biti kamenovani i tučeni, i ja sam sa kolegicom Krajgra uspela da se sakrijem pod jednu klupu i tako nismo bile izbatinane, ali moje druge kolege su bile dobro istučene, jer su nas uhvatile su nas ustaše, koji su hteli da razbiju taj

skup. Eto, toliko se sećam o kretanju političkom na zagrebačkom univerzitetu. Na žalost, mnoge detalje sam zaboravila obzirom na moje godine. To ćete me izviniti.

Nebojša Milikić:

Hvala Eta. Evo samo da kažem dobili smo pet knjiga ovde za Rex-ovu biblioteku: *Mi smo preživeli, Jevreji o holokaustu* – dvesta i nekoliko originalnih svedočenja.

Olga Manojlović Pintar:

Samo da kaže, taj kulturni kontekst nastanka fašizma upravo se na primeru holokausta najjasnije prepoznaje, i način na koji se u javnom prostoru relativizuje holokaust, način na koji se relativizuje uloga sopstvene zajednice u holokaustu tokom Drugog svetskog rata je nešto što najdirektnije omogućava konstatovanje fašizma. Danas kada posmatrate na koji način se problem holokausta sa takvom lakoćom i jednostavnošću prebacuje na nacističku Nemačku, na vojnike Vermahta i Gestapo, shvatate da je to upravo onaj razlog nemogućnosti suočavanja sa sopstvenom odgovornošću. I evo Nebojša, ja bih samo da to prikažemo na kraju ovog dela, tu fotografiju koja možda najslikovitije govori... vi danas u mnogim istočnoevropskim zemljama - ovo je slučaj iz Litvanije, na primer - imate veoma jake sve desne radikalne opcije. I iako postoje Muzeji holokausta, zapravo se svaka interpretacija prošlosti svodi na predstavu koja bi trebalo da izjednači dva totalitarizma i dva totalitarna projekta. A zapravo ono što bi evo ovo sad trebalo da pokaže, je ona priča u kojoj su taj proces suočavanja prošli i Poljaci i Litvanci, ali sa veoma veoma lošim rezultatima. Ovo je scena pogroma u Kovnu u Litvaniji, gde vidite kako je zapravo izvršeno ubistvo oko 5 000 Jevreja u Kovnu, gde se vidi ko je u tome učestvovao. Vojnici nemački stoje sa strane naravno, fotografišući zadovoljno prizor koji je pred vama, odnosno, lokalne stanovnike koji motikama ubijaju svoje susede. Ja mislim da je to upravo to ono što, i to je ona priča i o selu Jedvapne u Poljskoj, o tome kako su komšije izvršile pokolj svojih jevrejskih suseda a kasnije trideset godina redovno organizovali komemoracije pored spomenika na kome je pisalo da su ih ubili nemački nacisti, da je ovo zapravo jedan od najvažnijih elemenata tog kulturnog konteksta suočavanja sa fašizmom i mogućnosti njegovog konstatovanja – upravo to neprihvatanje sopstvene odgovornosti. Jer, ma kako je, i ovde kod nas, holokaust i sve što se dešavalo na Sajmištu, bilo pod nemačkim direktnim nadzorom, način na koji je pružana lokalna podrška je nešto što treba da bude od posebnog interesa našoj javnosti danas.

Ilija Malović:

Ja imam jednu zanimljivost koja se nadovezuje na ovo što je profesorka rekla. Ne znam da li ste čuli, pre dva dana je smenjen direktor muzeja u Budimpešti, direktor Muzeja holokausta, zato što je u jednom od centralnih delova stavio slike pripadnika Mađarske fašističke partije kako sprovode Jevreje, pljačkaju jevrejsku imovinu, i tako dalje. Pre dva dana, po hitnom postupku je mađarska vlada smenila tog čoveka, i tražila da se te slike sklone. Znači, ne možete prikazivati u Muzeju holokausta pripadnike Strelastih krstova i Fašističke mađarske policije - diktirano je od strane vlasti, koliko je snažan taj pokret

relativizacije fašizma, koliko je snažan pokret prikrivanja lokalnih fašističkih organizacija, pokazuje i taj primer. Ima ovih primera i kod nas. Recimo, jako zanimljiv primer je to da, kada su Nemci ušli u Beograd, već su svi spiskovi bili spremni. Znači, već je popisana jevrejska imovina, već su popisana imena, gde žive ljudi i tako dalje, i celokupni ti spiskovi su već dati Nemcima. Zbog toga su tako brzo mogli i da, kako su govorili, "očiste" Beograd od Jevreja. Zato što je lokalna administracija u potpunosti bila spremna da saraduje. Ali kažem evo, ovaj jako zanimljiv primer se desio pre dva dana.

Goran Despotović:

Ja sam samo hteo da se nadovežem na ovo što ste vas dvoje rekli, Olga i Ilija, i da, u stvari izoštrim ovo naše pitanje. Mi sad više znači ne govorimo o istoriji, ne govorimo o tome šta je bilo tridesetih godina, i zašto se to desilo tada, u tom trenutku, mi pred sobom u stvari imamo jedno važnije pitanje, koje bih ja ovako izoštrio: *Ja sam bio fašista, ja sam uživao dok su ih odvodili, dok su se njima događale loše stvari, šta sad sa mnom, koji su sad koraci za moje ozdravljenje? Šta treba da se preduzme sa mnom ili šta naše (oštećenje na audio zapisu 3.20.08) treba da uradi?*

Nebojša Milikić:

Mislim da je to vrlo bitno pitanje, upravo za celokupnu strategiju, bilo pojedinaca, bilo inicijativa grupa udruženja ili grada i države prema budućnosti Starog Sajmišta. Jer mi iza sebe imamo jednu epizodu pseudozaborava. Jedna vlast koja je pobedila fašizam, na neki način pokušala je da transcendirira ratnu traumu, ne da je zaboravi. Ona je bila obrađivana na mnoge načine i ritualizovana na kraju na jedan poguban, ispostavilo se, na kraju, način, ali je pitanje Starog Sajmišta ostalo kao neko nervno čvorište jedne nemogućnosti da se govori o ovome što je Goran rekao, da se spozna i razume participacija domaćeg stanovništva, ove zajednice, a naravno samim time, da se ne ostavi mogućnost da se ceo problem podigne na jedan univerzalni nivo koji je, na kraju krajeva, Olga ukratko predstavila, ili Goran intervencijom, kada je malo pre rekao da ta je predispozicija koja praktično dovodi pojedinca u situaciju da postane nezainteresovan za svoju okolinu, da je ona neminovni prvi korak. On na kraju može da bude, naravno, neka ovakva ... aktivnost, ili još nešto pored toga - neko ko to fotografiše. To su pravi problemi današnjice, u situaciji kada se iz muzejskih postavki širom jugoistočne Evrope praktično brišu istorijski podaci.

Izvini Ilija, imamo sad ko nije govorio. Rena, izvoli.

Rena Raedle:

Ja imam još jedno pitanje što nosim već malo duže sa sobom, ali sad pričamo baš o kulturnim kontekstima. To je fakt što sam čitala u knjizi od Olivere Milosavljević, da kad je ovde stigla prvo vest, pa kasnije i ljudi, da su Jevreji iz Nemačke i drugih država gde su već Nemci ili druge fašističke snage počeli da uništavaju i istrebljuju Jevreje, da se postavlja i diskurs o Jevrejima "našim" kao što se može reći, našim Jevrejima, koji su se verovatno asimilirali, ili je to možda verovanje ili neka želja, znači "naši dobri Jevreji" koji su ovde sa nama, i koji su „dobri Srbi“, to sad imitiram, tu logiku iz koje taj diskurs proizilazi, i napravila se razlika sa Jevrejima koji dolaze iz Nemačke. Oni su se povezivali

sa nemačkom kulturom, i nazvali su se *kultur-tregeri*. Danas sam opet videla u knjizi od Milana Koljanina o antisemitizmu pred okupaciju, znači u kraljevini Jugoslaviji, plakat gde je nacrtan kakav narod koji ulazi znači u Srbiju, odnosno u Jugoslaviju, i koji se označava kao *kultur-tregeri* koji ovde donose jednu kulturnu opasnost. Tu bih da pitam da li možeš malo da objasniš koji je to diskurs.

Olga Manojlović Pintar:

Ja mislim da je to nešto što je karakteristično za sva ova društva koja prihvataju Jevreje iz Nemačke, Austrije u njihovom putu ka Palestini i na koji način se kroz tu predstavu drugog koji ne govori taj jezik koji se ovde govori zapravo samo dodatno snaži fašizam, tako što se antisemitizmu sada daje jedna predstava... kroz tu predstavu ovih koji dolaze, zapravo se kreira politička kultura netolerancije koja je, naravno, već u maju i junu '41. godine se veoma lako prelila na ovo domaće jevrejsko stanovništvo, koje je takođe među prvima kao taoci odvedeno i u Topovske Šupe i kasnije ubijeno. Čini mi se da je to jedan evropski fenomen tog perioda, koji je uticao na formiranje desnih ideologija nacionalnog jedinstva i odbijanja onog drugog, koji drugačije govori, koga ne razumeš, koji drugačije izgleda, koji čita druge knjige. Možda je najinteresantnije u tom pogledu pratiti upravo sudbinu Kladovskog transporta, grupe od nekoliko hiljada Jevreja koji dolaze u Jugoslaviju, u nemogućnosti da pređu u Rumuniju krajem 1940. Njih vlada smešta u Šabac, i oni tu u nekoj vrsti, da kažem, geta, žive do leta 1941. godine kada su svi pobijeni i zajedno sa ...

Vesna Aleksić:

Sem dece, deca su spašena.

Olga Manojlović Pintar:

Neka. Neka deca.

Nebojša Milikić:

Majke sa decom su primorane na onaj marš iz Sremske Mitrovice.

Vesna Aleksić:

Ta deca iz Kladovo transporta su zahvaljujući Jevrejskoj zajednici u Beogradu, doduše i vladi, uspela da budu spašena, i oni su vozovima prebačeni iz Beograda do Rumunije. U Rumuniji brodovima do Palestine. Zašto to znam, zato što su ta deca 2002. godine, sad već naravno mnogo stariji ljudi, prvi put došli da posete grobove svojih roditelja u Šabcu, i tim povodom je ...

Olga Manojlović Pintar:

Ali ne znam da li su sva deca.. Mislim moguće..

Vesna Aleksić:

Koliko ja znam, ja ne znam sad tačnu cifru koliko je ljudi bilo tamo, ali mislim da su sva deca uspela da budu evakuisana.

Nebojša Milikić:

Ja znam, da li iz Koljaninove knjige, sad ne mogu da se setim, da je bio marš upravo za te ljude iz Kladovskog transporta, od Sremske Mitrovice dokle su dovedeni vozom pa do Beograda. Ili od Šabca do Rume recimo, odakle je išao voz do Zemuna, i da su išli maršom 30 kilometara i da su mnoga deca pomrla na tom maršu. Skoro sam to pročitao.

Vesna Aleksić:

Mislim da nije Kladovo transport.

Nepoznati učesnik:

To nije Kladovo transport, nego jedan od kasnijih.

Olga Manojlović Pintar:

Ali eto i kroz primer koji navodi Olivera Milosavljević, primer profesora Blumentala koji dolazi iz Nemačke i ovde se suočava sa veoma jakim antisemitizmom koji je naravno prikriven iza tih nekih profesionalnih nesuglasica i razmimoilaženja. Zapravo se ovde taj način i prikazuju sistemi vrednosti društva koje ne prihvata. Mada tu mislim da treba biti vrlo obazriv o kojim delovima društva se radi, mislim da je ovo vrlo senzitivna tema i mislim, u tom periodu antisemitizam svakako postaje ključna odrednica, koja se upravo kroz ovu drugost konstituiše. Mnogo je složeno.